

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί ατομικό δικαίωμα, το οποίο αφορά στο ενδιάθετο φρόνημα του ατόμου αναφορικά με το θείο και στην δυνατότητά του να το διαμορφώνει και να το εκδηλώνει κατά οποιονδήποτε τρόπο χωρίς κανέναν περιορισμό εκ μέρους της πολιτείας. Συνεπώς η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί εσωτερική υπόθεση του κάθε ατόμου και ως τέτοια είναι τελείως απεριόριστη.

Η έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας διακρίνεται από την αντίστοιχη της ανεξιθρησκείας. Η τελευταία απλώς αναφέρεται στην ανεκτικότητα που επιδεικνύει η πολιτεία απέναντι στις θρησκείες οι οποίες δραστηριοποιούνται μέσα στα πλαίσιά της. Αντιθέτως, ο όρος θρησκευτική ελευθερία είναι ευρύτερος, γιατί σημαίνει την παροχή κάθε είδους εγγυήσεως για την πλήρη διαμόρφωση και εκδήλωση της θρησκευτικής συνειδήσεως του ατόμου. Κατ' αυτόν τον τρόπο το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας έχει δύο όψεις: μία αρνητική υπό την οποία η πολιτεία πρέπει να απέχει από κάθε είδους εκβιαστική ενέργεια η οποία δημιουργεί προβλήματα στην άσκησή του και μία θετική, με την έννοια ότι η τελευταία πρέπει να λαμβάνει κάθε είδους πρόσφορο μέτρο για την ανεμπόδιστη και αποτελεσματική του άσκηση.

Η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί ειδικότερη έκφραση της ελευθερίας της συνείδησης¹ και της σκέψης με τις οποίες και είναι στενά συνυφασμένη. Το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας ως μείζων αξία κάθε νομικού συστήματος κατοχυρώνεται και προστατεύεται στα συνταγματικά κείμενα των περισσότερων κρατών του δυτικού κόσμου.

¹ Η οποία αποτελεί ούτως ή άλλως αναγκαία συνέπεια του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου, κατ' άρθρο 2 παρ.1 Συντάγματος, αλλά κατοχυρώνεται και ρητά στο άρθρο 14 παρ.1 Σ.

A. Η ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΣΔΑ

Το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 του Ελληνικού Συντάγματος, ενώ σχετικές είναι και οι διατάξεις των άρθρων 3 και 16 παρ. 2 του Συντάγματος, καθώς και στο άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Το ατομικό αυτό δικαίωμα προστατεύεται τόσο στα πλαίσια της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως, όσο και στα πλαίσια της ελευθερίας εκδηλώσεως των θρησκευτικών πεποιθήσεων, ενώ υπάρχει ρητή αναφορά και στα δύο προαναφερόμενα άρθρα στην ανεμπόδιστη άσκηση της λατρείας κάθε γνωστής θρησκείας.

Το άρθρο 13 του Ελληνικού Συντάγματος ορίζει ότι η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη, χωρίς να τάσσεται κανένας περιορισμός, υποκείμενη μόνο στους περιορισμούς της παρ. 4 του ίδιου άρθρου, ενώ παράλληλα κατοχυρώνεται η θρησκευτική ισότητα. Η διάταξη της παρ. 1 εδ. β του άρθρου αυτού επιβάλλοντας την ίση μεταχείριση, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, στην απόλαυση όχι μόνο των ατομικών ή πολιτικών δικαιωμάτων, αλλά όλων των δικαιωμάτων που αναγνωρίζει η έννομη τάξη, καθιερώνει την θρησκευτική ισότητα. Οι εν λόγω διατάξεις είναι θεμελιώδεις, μη υποκείμενες σύμφωνα με το άρθρο 110 παρ. 1 του Συντάγματος σε αναθεώρηση. Σε κάθε περίπτωση απαγορεύεται ο προσηλυτισμός (άρθρο 13 παρ. 3 εδ. γ του Σ.), ενώ δεν υφίσταται κανένας διαχωρισμός ανάμεσα στους λειτουργούς της επικρατούσας θρησκείας και των άλλων γνωστών θρησκειών, καθώς όλοι υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της Ελληνικής Πολιτείας και έχουν τις ίδιες υποχρεώσεις απέναντί της. Επιπλέον, κανένας δεν μπορεί λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεών του έναντι του Ελληνικού Κράτους, ή να αρνηθεί την συμμόρφωσή του στους νόμους (άρθρ. 13 παρ. 4 Συντ.).

Το άρθρο 13 του Συντάγματος προβαίνει σε ένα σαφή διαχωρισμό, ο οποίος δεν υπάρχει στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ. Συγκεκριμένα, δεν προστατεύει

την ελευθερία λατρείας όλων των θρησκειών, αλλά μόνο εκείνων που αναγνωρίζονται ως «γνωστές». Γνωστή χαρακτηρίζεται κάθε θρησκεία η οποία διαθέτει φανερά δόγματα και φανερή λατρεία, προσιτά στον καθένα². Δεν έχει σημασία ο αριθμός των οπαδών της ούτε και ο χαρακτήρας της ως «αίρεσης» ή ως «αναγνωρισμένης θρησκείας». Αξίζει βέβαια να σημειωθεί, ότι μέχρι πρόσφατα, εκτός από την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία, μόνο δύο θρησκευτικές μειονότητες αναγνωρίζονταν επίσημα: η Μουσουλμανική μειονότητα στην Θράκη, βάσει της Συνθήκης της Λωζάνης και η Εβραϊκή κοινότητα. Η Καθολική Εκκλησία, η οποία μετρά λίγες χιλιάδες πιστούς, κυρίως στις Κυκλάδες και η ακόμα μικρότερη Προτεσταντική Εκκλησία δεν ήταν επίσημα αναγνωρισμένες³.

Το άρθρο 13 του Συντάγματος ρητά απαγορεύει κάθε προσπάθεια προσηλυτισμού. Η απαγόρευση αυτή αφορά όχι μόνο την επικρατούσα θρησκεία, αλλά και κάθε άλλη γνωστή θρησκεία. Αξίζει να σημειωθεί ότι κανένα άλλο Συνταγματικό ή νομοθετικό κείμενο δεν περιλαμβάνει αντίστοιχη διάταξη. Με τον όρο προσηλυτισμό δε νοείται η απλή δήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων, η ομολογία της πίστεως ή η προσπάθεια πειθούς άλλων να προσχωρήσουν σε κάποια θρησκεία. Δεν αποτελούν επίσης προσπάθεια προσηλυτισμού το κήρυγμα ή η ιεραποστολή. Η απαγόρευση αυτών των δραστηριοτήτων θα άφηνε το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας χωρίς νόημα. Αντιθέτως, ως προσηλυτισμός πρέπει να θεωρηθεί κάθε προσπάθεια διείσδυσης με τη χρήση απατηλών και καταχρηστικών μέσων στην θρησκευτική συνείδηση ετεροδόξων, με στόχο την μεταβολή αυτής. Συνεπώς, κριτήριο για τον χαρακτηρισμό της δράσης ως προσπάθειας προσηλυτισμού και την επιβολή ποινικών κυρώσεων αποτελούν, τα μέσα που χρησιμοποιούνται κάθε φορά. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί, ότι το αναχρονιστικό νομοθετικό πλαίσιο για τον προσηλυτισμό οδήγησε στην

² Κατά τεκμήριο θεωρείται ότι κάθε θρησκεία είναι γνωστή, εκτός αν στη συγκεκριμένη περίπτωση αποδεικνύεται το αντίθετο.

³ ΑΠ 360/1994, Νομικό Βήμα, σελ. 207, με σχόλια του κ. Ι. Κονιδάρη

καταδίκη της Ελλάδας στην υπόθεση Κοκκινάκη⁴, που έθεσε για πρώτη φορά το εν λόγω θέμα.

Ο Κοκκινάκης ήταν Μάρτυρας του Ιεχωβά ο οποίος προσέφυγε στο Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων για να παραπονεθεί ότι τα ελληνικά δικαστήρια τον καταδίκασαν για προσηλυτισμό, σύμφωνα με το α.ν. 1363/1938, χωρίς όμως να εξηγήσουν τί είδους καταχρηστικά μέσα είχε χρησιμοποιήσει στην προσπάθειά του να αλλάξει τις πεποιθήσεις της χριστιανής ορθοδόξου γειτόνισσάς του. Το ΕΔΔΑ δέχτηκε ότι καταρχήν το άρθρο 4 α.ν. 1363/1938 δεν αντίκειται στην αρχή της νομιμότητας των ποινών του άρθρου 7 παρ. 1 της ΕΣΔΑ και υπενθύμισε ότι είναι αρμοδιότητα των ελληνικών δικαστηρίων να αποφανθούν για την τυχόν αντίθεσή του στην παραπάνω αρχή σύμφωνα με τις επιταγές του ελληνικού Συντάγματος. Παραπέρα, όμως έκρινε ότι η επίσκεψη του προσφεύγοντος στο σπίτι ορθόδοξης χριστιανής και η προσφορά και ανάγνωση σε αυτήν εντύπων με φορτικό τρόπο με σκοπό τη μεταβολή της θρησκευτικής της συνείδησης, δεν συνιστά χρήση καταχρηστικών μέσων. Συνεπώς, η καταδίκη του από τα ελληνικά δικαστήρια δεν ήταν δικαιολογημένη από μία επιτακτική κοινωνική ανάγκη, ούτε ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο σκοπό, άρα δεν αποτελούσε μέτρο «αναγκαίο σε μία δημοκρατική κοινωνία για την προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων», κατά την έννοια του άρθρου 9 παρ. 2 ΕΣΔΑ.

Στην συνέχεια η Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης εξετάζοντας την εκτέλεση της απόφασης Κοκκινάκης, αποδέχτηκε τους ισχυρισμούς της Ελλάδος ότι τα ποινικά δικαστήρια της χώρας ενημερώθηκαν για το περιεχόμενο των αποφάσεων και προσάρμοσαν τη νομολογία τους.

Σύμφωνα με το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, η ελευθερία της σκέψεως, της συνειδήσεως και της θρησκείας αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο σε μία δημοκρατική κοινωνία. Στην θρησκευτική της διάσταση, η ελευθερία αποτελεί ένα από τα πιο ζωντανά στοιχεία το οποίο προσδιορίζει την ταυτότητα των πιστών και την αντίληψή τους όσον αφορά τη ζωή, ενώ παράλληλα είναι και

⁴ ΕυρΔΔΑ, απόφαση Κοκκινάκης, 25.5.1993 άρθρο 260-A

ένα πολύτιμο στήριγμα για τους άθεους και τους αγνωστικιστές. Ο πλουραλισμός εξαρτάται από την διασφάλιση αυτής της ελευθερίας.

Η ΕΣΔΑ με σαφήνεια κατοχυρώνει το δικαίωμα μεταβολής θρησκευμάτων. Στο άρθρο 13, αλλά και στην πλειοψηφία των Συνταγματικών κειμένων δεν υπάρχει ειδική, ρητή αναφορά στο δικαίωμα αυτό, το οποίο εντούτοις αποτελεί ειδικότερη έκφανση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως.

Το άρθρο 9 παρ. 1 κατοχυρώνει το δικαίωμα εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων με ποικίλους τρόπους, ατομικά ή ομαδικά, δημόσια ή ιδιωτικά, με την λατρεία, την παιδεία, την άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών. Εναπόκειται στην διακριτική ευχέρεια του ατόμου να επιλέξει τον τρόπο εκδήλωσης των θρησκευτικών του πεποιθήσεων.

Στην παράγραφο 2 του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ αναφέρονται οι περιορισμοί, οι οποίοι επιτρέπεται να επιβληθούν αποκλειστικά και μόνο σε μία επιμέρους έκφανση της θρησκευτικής ελευθερίας, στην ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας. Οι περιορισμοί αυτοί πρέπει να προβλέπονται από συγκεκριμένη ρύθμιση, η οποία είναι επαρκώς σαφής και προσιτή⁵, να υπαγορεύονται από το εθνικό, δημόσιο ή ατομικό συμφέρον και είναι απαραίτητοι σε μία δημοκρατική κοινωνία⁶. Συγκεκριμένα, το άρθρο 9 αναφέρει ως λόγο περιορισμού της ελεύθερης εκδηλώσεως των θρησκευτικών πεποιθήσεων την προστασία της δημόσιας τάξης, ασφάλειας, υγείας και ηθικής, καθώς και την προάσπιση των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.

B. Η ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Ο όρος «επικρατούσα» θρησκεία στο άρθρο 3 παρ. 1 του Σ. όσον αφορά την θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, αποτελεί

⁵ ΕΔΔΑ, απόφ. Molone, 2-8-1984, serie A, αρ. 82, παρ. 66

⁶ Ήδη στην απόφαση Κοκκινάκης, το Δικαστήριο αποδέχτηκε ότι οι περιορισμοί είναι δυνατόν να επιβληθούν σε μία πολιτεία όπου συνυπάρχουν πολλές θρησκείες ανάμεσα στον ίδιο πληθυσμό, προκειμένου να συνδυασθεί η θρησκευτική ελευθερία με τα συμφέροντα των διαφόρων ομάδων και να εξασφαλισθεί ο σεβασμός των πεποιθήσεων του καθενός.

διαπίστωση ενός πραγματικού γεγονότος και συναρτάται με τον καίριο ρόλο της ορθοδοξίας στην ιστορική πορεία του ελληνισμού. Ο όρος αυτός δεν σημαίνει ότι η θρησκεία αυτή κυριαρχεί όλων των άλλων θρησκειών, αλλά ότι την ασπάζεται η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού⁷ ο οποίος και είναι στενά συνδεδεμένος με αυτή. Το γεγονός αυτό δικαιολογεί π.χ. την τήρηση του ορθόδοξου εορτολογίου από τις δημόσιες υπηρεσίες και τα σχολεία, όχι όμως και την άσκηση δημόσιας εξουσίας από τις αρχές της εκκλησίας της Ελλάδος.

Η διάκριση ανάμεσα στην επικρατούσα και τις λοιπές γνωστές θρησκείες σε καμία περίπτωση δεν αναφέρεται στην ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως η οποία είναι απεριόριστη⁸. Άλλωστε επικρατούσα θρησκεία δε σημαίνει ούτε 'κρατική' ούτε 'επίσημη' ούτε προσδίδει στην αντίστοιχη θρησκεία τον ρόλο του ηγεμόνα⁹. Σε καμία περίπτωση η συνταγματική αυτή αναφορά δεν συνεπάγεται προνομιακή μεταχείριση από το Κράτος των πιστών της Ορθόδοξης Χριστιανικής θρησκείας γιατί αυτό θα σήμαινε χειραγώγηση της θρησκευτικής συνείδησης προς συγκεκριμένη κατεύθυνση, γεγονός ασυμβίβαστο με τη θρησκευτική ελευθερία που κατοχυρώνει το Σύνταγμα.

Περαιτέρω, από το εν λόγω άρθρο απορρέει η αρχή της αυτοδιοίκησης της Εκκλησίας της Ελλάδος, με την έννοια της συγκρότησης της Ιεράς Συνόδου από το σύνολο των εν ενεργεία Αρχιερέων, καθώς και της συγκρότησης της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου με βάση τις διατάξεις του Πατριαρχικού Τόμου του 1850 και της Συνοδικής Πράξης του 1928.

Το άρθρο 13 παρ. 1 εδ. α του Σ. θέτει το όριο της επέμβασης του Κράτους στα ζητήματα οργάνωσης και διοίκησης της Εκκλησίας της Ελλάδος και κάθε εκκλησίας, αφού από την κατοχύρωση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης συνάγεται και η ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς. Έτσι κάθε εκκλησία είναι ελεύθερη να αυτοδιοικείται

⁷ Χαρακτηρισμός του γενικού εισηγητή της πλειοψηφίας στην Ε Αναθεωρητική Βουλή.

⁸ Δαγτόγλου Ατομικά Δικαιώματα Α', Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1991.

⁹ Βλ. Δαγτόγλου Ατομικά Δικαιώματα σελ. 317 σελ.369.

με βάση τους κανόνες και τις παραδόσεις της, ενώ ο κοινός νομοθέτης δεν μπορεί να μεταβάλει τους βασικούς διοικητικούς της θεσμούς¹⁰. Εντούτοις, υφίστανται δεσμεύσεις της Εκκλησίας από την Πολιτεία, δεδομένου ότι το Σύνταγμα ορίζει το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Ελλάδος, την ψήφιση του Καταστατικού της Χάρτη ως νόμου του Κράτους αλλά και την υπαγωγή των εκκλησιαστικών λειτουργιών στην εποπτεία του Κράτους.

Γ. Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ

Στην έννοια της θρησκευτικής συνειδήσεως περιλαμβάνεται η δυνατότητα του ατόμου να επιλέγει και να πρεσβεύει ελεύθερα όποια θρησκεία επιθυμεί, ή και να μην πρεσβεύει τίποτε, να μεταβάλλει οποτεδήποτε τις πεποιθήσεις του αυτές, να τις διακηρύσσει και να τις διαδίδει χρησιμοποιώντας για το σκοπό αυτό τα ατομικά του δικαιώματα, ή να τις αποκρύπτει.

Από την άλλη πλευρά η κρατική εξουσία δεν μπορεί να επιβάλλει αυθαίρετα υποχρεώσεις στα άτομα ή να θεσπίζει νόμους κατά το δοκούν, καθώς υπόκειται σε συνταγματικές δεσμεύσεις, οι οποίες συνίστανται στο ότι ο νόμος δεν μπορεί να καθιερώνει ως καθήκον για το άτομο να πρεσβεύει ορισμένο θρήσκευμα, ή να μη πρεσβεύει κανένα, καθώς και να αποκαλύπτει ή να μην αποκαλύπτει την πίστη ή τη μη-πίστη του. Βάσει αυτών, το ΣτΕ έκρινε με απόφασή του (ΣτΕ 2281/2001), ότι είναι πρόδηλα αντίθετη στη θεμελιώδη διάταξη του άρθρου 13 παρ. 1 Συντ. η καταγραφή του θρησκευόμενου στην αστυνομική ταυτότητα, είτε υποχρεωτική, είτε προαιρετική, αφού θα μπορούσε να καταλήξει στον κοινωνικό στιγματισμό όσων δεν επιθυμούσαν να δηλώσουν πανηγυρικά στις αστυνομικές αρχές την ορθόδοξη χριστιανική τους συνείδηση.

Ενόψει του απαραβίαστου της θρησκευτικής συνείδησης, η διάταξη του άρθρου 13 παρ. 5 του Συντάγματος, που ορίζει ότι μπορεί να επιβληθεί με

¹⁰ Βλ. ΣτΕ 3178/1976, Ολ., ΤοΣ 1976, 705, ΣτΕ 1270/1977, Ολ., ΤοΣ 1977, 630.

νόμο υποχρέωση ορκοδοσίας, πρέπει να γίνει δεκτό ότι έχει την έννοια, ότι απαιτείται νόμος για την επιβολή τέτοιας υποχρέωσης σε όσους δέχονται την ορκοδοσία, ενώ εκείνοι οι οποίοι αρνούνται να δώσουν όρκο, είτε επειδή δεν τους το επιτρέπει η θρησκεία τους, είτε επειδή είναι άθεοι, δικαιούνται να δίνουν ισότιμη σχετική βεβαίωση, επικαλούμενοι την τιμή και τη συνείδησή τους, έστω και αν τέτοια διαβεβαίωση δεν προβλέπεται από τη συγκεκριμένη διάταξη¹¹. Το ΕΔΔΑ έκρινε σε σχετική υπόθεση, ότι η αδικαιολόγητη απαίτηση να ορκισθεί κάποιος στο Ευαγγέλιο εξομοιούται με ομολογία πίστης σε μία συγκεκριμένη θρησκεία και παραβιάζει το άρθρο 9 ΕΣΔΑ¹².

Η κατοχύρωση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης συνεπάγεται μια σειρά επιμέρους συνεπειών, κοινός παρονομαστής (αλλά και προϋπόθεση) των οποίων είναι η θρησκευτική ουδετερότητα του Κράτους. Μόνο μέσα σε ένα καθεστώς όπου το Κράτος δεν ευνοεί τους οπαδούς συγκεκριμένου θρησκευόμενου, ούτε παρεμποδίζει την δράση άλλων, μπορεί να γίνει λόγος για πραγματική θρησκευτική ελευθερία, διαφορετικά έχουμε απλώς ανοχή του πλουραλισμού θρησκευτικών ή αθεϊστικών πεποιθήσεων που υφίστανται στην κοινωνία, με παράλληλη προώθηση της επίσημης κρατικής θρησκευτικής ιδεολογίας.

Μία από τις συνέπειες της συνταγματικής κατοχύρωσης του απαραβίαστου της θρησκευτικής συνείδησης, είναι το προαναφερθέν δικαίωμα της θρησκευτικής ισότητας, που κατοχυρώνεται τόσο βάση του γενικού δικαιώματος περί ισότητας (άρθρο 4 παρ. 1 Σ.), όσο και βάση του άρθρου 13 παρ. 1 του Συντάγματος. Σύμφωνα λοιπόν με το άρθρο αυτό, καθένας έχει το δικαίωμα να δραστηριοποιείται στην δημόσια πολιτική και οικονομική ζωή, να καταλαμβάνει αξιώματα και θέσεις ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Η θρησκευτική ισότητα καθίσταται λοιπόν, αναπόσπαστο στοιχείο της θρησκευτικής ελευθερίας και έχει ευρύτερη έκταση από την γενική αρχή της ισότητας του άρθρου 4 παρ. 1 του Σ, αφού φορείς της είναι και

¹¹ βλ. Δ. Φιλίππου, Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και η υποχρέωση ορκοδοσίας, ΔτΑ 1999, 409 επ.

¹² Απόφαση της 18.2.1999, υπόθεση *Buscarini κατά Αγίου Μάρκου*, Διδικ 2000, 452.

οι αλλοδαποί¹³. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν πρέπει να λαμβάνονται υπόψη από την πολιτική κοινότητα ως προς την πρόσβαση στις δημόσιες θέσεις ούτε ως προς την αναγνώριση άλλων δικαιωμάτων. Προς αυτή την κατεύθυνση, πρόσφατη δικαστική απόφαση έκρινε ότι για την ανάθεση της γονικής μέριμνας ανήλικου τέκνου στον έναν από τους γονείς, δεν επιτρέπεται να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι η μητέρα προσχώρησε μετά το γάμο της στους «Μάρτυρες του Ιεχωβά» (προκειμένου να μην ανατεθεί σε αυτήν η γονική μέριμνα), δεδομένου ότι δεν προέβη σε πράξεις προσηλυτισμού σε βάρος των τέκνων της και υπήρξε στοργική μητέρα¹⁴.

Κατ' εξαίρεση οι θρησκευτικές πεποιθήσεις ενός ατόμου μπορεί να αποτελέσουν κριτήριο για την κατάληψη μιας θέσης η οποία σχετίζεται άμεσα με αυτές όπως π.χ. δάσκαλος στοιχειώδους εκπαίδευσης, καθώς η θέση αυτή συνδέεται με το μάθημα των θρησκευτικών, η διδασκαλία του οποίου είναι υποχρεωτική, αφού στους σκοπούς της παρεχόμενης από τα σχολεία Παιδείας εντάσσεται και η ανάπτυξη σε επαρκή βαθμό της θρησκευτικής συνειδήσεως των Ελληνοπαίδων, σύμφωνα με τις αρχές του ορθοδόξου χριστιανικού δόγματος, το οποίο πρεσβεύει η συντριπτική πλειοψηφία του Ελληνικού λαού. (άρθρα 3 παρ.1 και 16 παρ.2 Σ.). Και σ' αυτήν όμως την περίπτωση έχει υποστηριχθεί ότι μπορεί να διοριστεί δάσκαλος Δημοτικού Σχολείου ετερόδοξος και να αντικαθίσταται από άλλον δάσκαλο ειδικά στο μάθημα των θρησκευτικών¹⁵.

Ενόψει του ανωτέρω ζητήματος, ιδιαίτερες δυσχέρειες εμφανίζει το θέμα της ελευθερίας της θρησκευτικής διδασκαλίας, καθώς το άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος προβλέπει ότι η Παιδεία αποσκοπεί μεταξύ άλλων στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών. Γίνεται δεκτό ότι οι γονείς έχουν το δικαίωμα να επιλέγουν και να καθορίζουν οι ίδιοι την θρησκευτική αγωγή των τέκνων τους, επί τη βάση των δικών τους θρησκευτικών πεποιθήσεων. Προκειμένου μάλιστα να είναι δυνατή η

¹³ Κατά τη ΣΤΕ 160/1990 αντίκειται στο άρθρο 13 παρ. 1 του Σ, αιτιολογία απόφασης για την απόρριψη αίτησης πολιτογράφησης αλλοδαπού λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων.

¹⁴ ΜονΠρωτΘες 1080/1995, Αρμ. 1995, 1160.

¹⁵ ΔιοικΕφΑθ 2704/1987, ΝοΒ, 1988, 1509, ΔιοικΕφΑθ 299/1988, Διδικ 1989, 83.

εκπλήρωση αυτού του δικαιώματος, η Πολιτεία έχει την υποχρέωση να λαμβάνει όλα τα κατάλληλα μέτρα για να εξασφαλίζει την ολοκληρωμένη θρησκευτική εκπαίδευση όλων των θρησκευτικών κοινοτήτων που δραστηριοποιούνται σε ένα Κράτος. Για το λόγο αυτό κάθε θρησκευτική κοινότητα έχει το δικαίωμα να ιδρύσει θρησκευτικά εκπαιδευτήρια, προκειμένου να λαμβάνουν οι οπαδοί τους τις σύμφωνες με το δόγμα τους αρχές και αξίες.

Τα ανωτέρω υπαγορεύονται από το γεγονός ότι ούτε το Σύνταγμα, ούτε η ΕΣΔΑ επιβάλλουν ένα συγκεκριμένο πρότυπο θρησκευτικής εκπαίδευσης. Απλώς θέτουν ακραία όρια, όπως αφενός η αποφυγή του φανατισμού και της μισαλλοδοξίας και αφετέρου η υποχρέωση να δοθεί αυξημένη έμφαση στα δόγματα της επικρατούσας θρησκείας¹⁶.

Η σχετική πρόβλεψη του άρθρου 16 παρ. 2 του Σ. δεσμεύει τον νομοθέτη ως προς την πρόβλεψη της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών, όχι όμως αναγκαστικά σε όλες τις τάξεις και για προκαθορισμένο αριθμό ωρών. Η ρύθμιση των ζητημάτων αυτών ανήκει στην κρίση του νομοθέτη γι' αυτό και η απόφαση του ΣτΕ¹⁷ που ακύρωσε πράξη του υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων με την οποία ορίστηκε ότι το μάθημα των θρησκευτικών θα διδάσκεται εφεξής στις τάξεις του Λυκείου μία ώρα εβδομαδιαίως, κρίνοντας ότι ο αριθμός αυτών των ωρών διδασκαλίας του μαθήματος δεν είναι επαρκής για την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών, θεωρήθηκε ορθώς από πολλούς ότι υπερβαίνει τα όρια του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων και συνιστά ανεπίτρεπτη υποκατάσταση του δικαστή στην ουσιαστική εκτίμηση της διοίκησης.

Στα πλαίσια της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης εντάσσεται και το δικαίωμα θρησκευτικής συναθροίσεως. Εδώ θα πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ συναθροίσεων με σκοπό την τέλεση θρησκευτικής λατρείας και συναθροίσεων που δεν εμπεριέχουν το στοιχείο της λατρείας, αλλά σχετίζονται με θρησκευτικά ζητήματα και την έκφραση απόψεων για αυτά. Στην δεύτερη

¹⁶ Βλ. Κ. Χρυσόγονου, Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία, ΤοΣ 1999, 993 επ.

¹⁷ ΣτΕ 2176/1998 (Τμ. ΣΤ).

περίπτωση εφαρμόζονται τα άρθρα 11 και 12 του Συντάγματος. Οι συναθροίσεις που πραγματοποιούνται στο πλαίσιο της λατρείας προστατεύονται από το άρθρο 13 παρ. 2 Σ. Συνεπώς, η απαγόρευση υπαίθριων δημοσίων συναθροίσεων μπορεί να απαγγέλεται μόνο ενόψη συγκεκριμένων συναθροίσεων και πρέπει να περιορίζεται σε ορισμένο χρόνο και τόπο, μετά από εκτίμηση συνθηκών δημόσιας ασφάλειας που υφίσταται κατά το χρόνο αυτό και στοιχείων για ύπαρξη ή μη απειλής που ανάγονται στον ίδιο χρόνο. Σε σχετική υπόθεση που αφορούσε απόφαση αστυνομικού οργάνου που απαγόρευε σε συγκεκριμένη περιοχή τις θρησκευτικές συναθροίσεις οπαδών οποιασδήποτε θρησκείας επ' άοριστον, το ΣτΕ έκρινε, ότι η απαγόρευση δημόσιας υπαίθριας θρησκευτικής συνάθροισης περιορίζει δύο συρρέοντα συνταγματικά δικαιώματα (το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και το δικαίωμα θρησκευτικής ελευθερίας), και γι' αυτό το λόγο απαιτείται πλήρης, ειδική και νόμιμη αιτιολογία για να είναι συνταγματικά επιτρεπτός ο περιορισμός τους¹⁸.

Δ. Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Η ελευθερία της λατρείας κάθε γνωστής θρησκείας (τα χαρακτηριστικά που καθιστούν μία θρησκεία γνωστή, έχουν αναφερθεί ανωτέρω) κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 παρ. 2 του Συντάγματος και ως τέτοια νοείται η άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων με τελετουργική μορφή και όχι η απλή εξωτερική των θρησκευτικών πεποιθήσεων, η οποία εντάσσεται στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης. Οι περιορισμοί που τίθενται στην άσκηση της λατρείας αφορούν την απαγόρευση προσβολής των χρηστών ηθών και της δημόσιας τάξης.

Η λατρεία είναι ελεύθερη είτε είναι ατομική, είτε συλλογική, είτε δημόσια, είτε ιδιωτική και για την ακώλυτη άσκησή της προβλέπεται η ελευθερία ανέγερσης και λειτουργίας ναών, ευκτηρίων οίκων και άλλων κτισμάτων με θρησκευτικούς σκοπούς. Συγκεκριμένα, το άρθρο 1 α.ν.

¹⁸ ΣτΕ 4635/1977.

1672/1939 απαιτεί για την ανέγερση ναού οποιουδήποτε δόγματος, άδεια του επιχώριου Μητροπολίτη και του Υπουργού Παιδείας, ενώ για ναούς μη ορθόδοξων χριστιανών απαιτείται επιπλέον υποβολή αίτησης τουλάχιστον πενήντα οικογενειών προς την οικεία εκκλησιαστική αρχή. Την αίτηση αυτή μπορεί να απορρίψει ο Υπουργός παιδείας αν κρίνει ότι δεν συντρέχουν οι πραγματικοί λόγοι που επιβάλλουν την ανέγερση.

Είναι πρόδηλη η αντισυνταγματικότητα του νομοθετικού αυτού καθεστώ, αφού παραβιάζει την θρησκευτική ισότητα παρεμβάλλοντας όργανα της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη διαδικασία ανέγερσης ναού άλλης θρησκείας και υποχρεώνει συγκεκριμένα άτομα να φανερώσουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις απαιτώντας συγκέντρωση υπογραφών. Επιπλέον, η απαίτηση προηγούμενης άδειας του Υπουργού Παιδείας θίγει τον πυρήνα του δικαώματος της θρησκευτικής λατρείας. Το ΕΔΔΑ έκρινε σε σχετική υπόθεση, ότι η καταδίκη οπαδών ορισμένου δόγματος επειδή εγκατέστησαν ευκτήριο οίκο για τις ιεροτελεστίες τους χωρίς την απαιτούμενη διοικητική άδεια, προσβάλλει τη θρησκευτική τους ελευθερία και αντίκειται στο άρθρο 9 ΕΣΔΑ.

Συνεπώς, είναι επιτακτικό να τροποποιηθεί το υφιστάμενο νομοθετικό καθεστώς προκειμένου να πραγματοποιηθεί η έννοια της θρησκευτικής ισότητας και να διευκολυνθεί η ανεμπόδιστη άσκηση της θρησκευτικής λατρείας, σύμφωνα με τις επιταγές του Συντάγματος και της ΕΣΔΑ.

Ε. ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Είναι γεγονός ότι μέσα σε μία δημοκρατική κοινωνία είναι απαραίτητο να επιβληθούν περιορισμοί στην θρησκευτική ελευθερία προκειμένου να εναρμονιστούν τα συμφέροντα των διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων. Ωστόσο κάθε επιβαλλόμενος περιορισμός πρέπει να ανταποκρίνεται σε επιτακτική κοινωνική ανάγκη και να είναι ανάλογος με τον επιδιωκόμενο νόμιμο σκοπό, ο οποίος πρέπει να συνίσταται στην εξασφάλιση της πολυφωνίας ανάμεσα στις «ανταγωνιζόμενες» ομάδες.

Όσον αφορά τους προβλεπόμενους από το Σύνταγμα περιορισμούς της θρησκευτικής ελευθερίας, αυτοί σχετίζονται με τον αποκλεισμό της απαλλαγής από έννομες υποχρεώσεις για θρησκευτικούς λόγους και την υπαγωγή των θρησκευτικών λειτουργιών στην κρατική εποπτεία. Συγκεκριμένα, το άρθρο 13 παρ. 4 ορίζει ότι κανείς δεν μπορεί να απαλλαγεί εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, από την εκπλήρωση των υποχρεώσεών του προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους. Η διάταξη αυτή σημαίνει ότι όπως το Κράτος δεν μπορεί να προβεί σε δυσμενείς διακρίσεις βάσει της θρησκείας, έτσι και ο ιδιώτης δεν μπορεί να απαιτήσει ευμενείς διακρίσεις λόγω της θρησκείας που προσβύει. Συνεπώς, οι γενικής ισχύος νόμοι εφαρμόζονται και στο πλαίσιο της θρησκευτικής ζωής, ενώ δεν επιτρέπεται στον φορολογούμενο να αρνηθεί την καταβολή φόρου με την αιτιολογία ότι τα έσοδά του χρησιμοποιούνται για την χρηματοδότηση πολιτικής, ασυμβίβαστης με την θρησκευτική του συνείδηση ή για επιχορήγηση θρησκευτικών σκοπών αλλότριων προς αυτούς του θρησκευόμενου που προσβύει¹⁹.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ζήτημα της εκπλήρωσης στρατιωτικής θητείας από άτομα, όπως π.χ. μάρτυρες του Ιαχωβά, οι οποίοι για λόγους θρησκείας αρνούνται να φέρουν όπλα και να καταταγούν στο στρατό. Σ' αυτές τις περιπτώσεις εφαρμόζεται το άρθρο 5 Ν. 731/ 1977, σύμφωνα με το οποίο και οι "αντιρρησίες συνειδήσεως" είναι υποχρεωμένοι να εκπληρώνουν τις στρατιωτικές υποχρεώσεις τους με άοπλη θητεία, η οποία διαρκεί διπλάσιο χρόνο από την ένοπλη. Ο διπλασιασμός αυτός της θητείας, είναι ασυμβίβαστος με την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και δεν καλύπτεται από την απαγόρευση του άρθρου 13 παρ. 4. Έχει δε κριθεί, ότι ο περιορισμός της άοπλης θητείας μόνο στους αντιρρησίες θρησκευτικής συνειδήσεως αποτελεί συνταγματικά ανεπίτρεπτη διάκριση βάσει των θρησκευτικών πεποιθήσεων του ατόμου και επομένως παραβίαση της θρησκευτικής του ελευθερίας²⁰.

Επιπλέον, στις περιπτώσεις που η τήρηση της θρησκευτικής υποχρέωσης ενός προσώπου, συνεπάγεται σπουδαίο κίνδυνο ζωής ή υγείας για

¹⁹ Πρβλ. ΕΣΔΑ 10358/83 της 15.12.1983 και 10295/83 της 14.10.1983.

²⁰ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα Α, σελ. 393 επ.

άλλο πρόσωπο, το έννομο αγαθό της υγείας υπερτερεί. Έτσι οι γονείς δεν έχουν το δικαίωμα να αρνηθούν για θρησκευτικούς λόγους την ιατρική επέμβαση ή μετάγγιση αίματος στο ανήλικο τέκνο τους, αν αυτό έχει ως συνέπεια σπουδαίο κίνδυνο για την υγεία του. Η παρά την άρνηση των γονέων ιατρική περίθαλψη του τέκνου δεν προσβάλλει την θρησκευτική ελευθερία, αλλά αντιθέτως αποτελεί εκπλήρωση κρατικής υποχρέωσης. Η θρησκευτική ελευθερία υποχωρεί και σε περίπτωση σύγκρουσής της με το γενικό συμφέρον της δημόσιας υγείας.

Ένας επιπλέον περιορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας υφίσταται με την υπαγωγή όλων των θρησκευτικών λειτουργιών (της επικρατούσας αλλά και των άλλων θρησκειών) σε κρατική εποπτεία και σε ορισμένες υποχρεώσεις. Όπου ανατίθεται σε θρησκευτικούς λειτουργούς η άσκηση δημόσιας εξουσίας²¹, το Σύνταγμα και οι νόμοι προβλέπουν τον δικαστικό τους έλεγχο. Η κρατική εποπτεία δεν επιτρέπεται όμως να εξελιχθεί σε μέθοδο καταπίεσεως ή κηδεμονεύσεως μίας ορισμένης θρησκείας από το κράτος.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ο όρος «θρησκευτική ελευθερία» είναι ένας καθολικός, συνεκδοχικός όρος που καλύπτει κάθε μορφή ελευθερίας που αναφέρεται στη θρησκεία. Μέσα στα πλαίσια λοιπόν προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας που κατοχυρώνει το Σύνταγμα, κανένας δεν μπορεί να εξαναγκασθεί με οποιονδήποτε τρόπο, να αποκαλύψει είτε αμέσως είτε έμμεσα το θρήσκευμα ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις του. Καμία κρατική αρχή ή κρατικό όργανο δεν επιτρέπεται να επεμβαίνει στον απαραβίαστο αυτό χώρο της συνείδησης του ατόμου και να αναζητά το θρησκευτικό του φρόνημα ή πολύ περισσότερο να επιβάλλει την εκδήλωση των όποιων πεποιθήσεών του αναφορικά με το Θείο.

²¹ Βλ. Σ. Τρωϊανού, Εκκλ. Δίκ., 1982, σ. 25 επ.

Το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας σύμφωνα με το άρθρο 13 Σ θεμελιώνει κατ'αρχήν αξίωση του ατόμου έναντι της κρατικής εξουσίας για αποχή από επεμβάσεις των οργάνων της που παρεμποδίζουν την άσκησή του. Ταυτόχρονα όμως, απαγορεύει και την προαιρετική αναγραφή του θρησκευόμενου ή των θρησκευτικών εν γένει πεποιθήσεων στα δελτία ταυτότητας ως μέσο εκδήλωσης και απόδειξης αυτών. Διαφορετικό είναι το ζήτημα της οικειοθελούς γνωστοποίησής τους προς τις κρατικές αρχές, η οποία γίνεται με πρωτοβουλία του ατόμου.

Η κατοχύρωση του απαραβίαστου της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραίτητο στοιχείο κάθε δημοκρατικά οργανωμένης κοινωνίας. Εντούτοις, οι επανειλημμένες καταδίκες της χώρας μας από την ΕΔΔΑ σε σχετικές υποθέσεις, καταδεικνύει ότι παρά την απόλυτη προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας από το Σύνταγμα, στην Ελλάδα εμφανίζονται σοβαρά προβλήματα μη σεβασμού της.

